

Sevinc Rəsulova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜL PROBLEMI VƏ ONA ELMİ-NƏZƏRİ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir, XIX əsr, dərsliklər, elmi-nəzəri mübahisələr, S.Ə.Şirvani*

Keywords: *child literature, Azerbaijan literature, literary-theoretical thought, XIX century, textbooks, scientific-theoretical debates, S.A.Shirvani*

Ключевые слова: *детская литература, Азербайджанская литература, литературно-теоретические идеи, XIX век, учебники, научно-теоретические дебаты, С.А.Ширвани*

Azərbaycanda maarifçi-realist təfəkkür tipinin pərvəriş tapdığı və onun söz sərəvətinə, ədəbi fikir və mədəni həyata sirayət etdiyi zaman kəsimi XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən başlayaraq 1920-ci ilə – sovet-bolşevik hakimiyyət rejiminin qərarlaşdığı tarixi dövrə qədər davam edir. Əlbəttə, bu amil təkə “böyüklər üçün” yaradılan mənəvi sərəvəti əhatə etmir, “kiçiklər üçün” yaranan ədəbiyyatı da öz ağışuna alır. Ancaq burada fərqli bir cəhəti mütləq mənada nəzərə almaq lazım gəlir. Maarifçi-realist təfəkkür tərzı, idrak sistemi “böyüklər üçün” yazılmış ədəbiyyatdan fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının təkə metod və üslub tipini, həyata, ictimai varlığa baxış, münasibət və onun təsvir üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təşəkkülünü şərtləndirir, cücərib pərvəriş tapmasına səbəb olur. Azərbaycanda “böyüklər üçün” yaranan söz sərəvəti maarifçi-realistin zühuruna qədər çoxəsrlik, uzunömürlü, keşməkeşli, zəngin və məhsuldar bir yol keçib gəlmişdi. Təəssüf ki, bu yolda “kiçiklər üçün” ədəbiyyat ona yoldaşlıq edə bilməmişdi, çünki belə bir ədəbiyyatın özü yox idi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin yaranış çağı məhz maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist, ədəbi-ictimai prosesin baş verdiyi tarixi mərhələnin payına düşür. Mühüm bir ədəbi-mədəni hadisə, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi onun bətnində yetişib, onun qoynunda nəşət və pərvəriş tapmışdır. Yəni bizdə uşaq ədəbiyyatını söz sənətinin müstəqil bir qolu kimi maarifçi-realist ədəbi hərəkat və proses olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, bu fikirləri söyləməklə biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətini, təşəkkül səbəblərini və ilkin inkişaf mərhələsini nəzərdə tuturuq. Sovet dönəmində isə “kiçiklər üçün” söz sərəvətinin inkişafına bir başqa prizmadan yanaşmaq lazım gəlir.

Təəssüf ki, ədəbiyyatşünaslığımızda uzun onilliklər boyunca Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına və onun təşəkkülünə yanlış münasibət hakim olmuşdur. Əslində uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə yanlış, qeyri-obyektiv münasibət uşaq ədəbiyyatının xarakterinə, spesifikasiyasına, səciyyə və mahiyyətinə yanlış, qeyri-elmi münasibət və baxışdan irəli gəlmişdir. Bu yanlışlıq və dolaşlıqlığın əsas məğzi, mahiyyəti nədən ibarətdir və o, nələrə səbəb olmuşdur? Suala konkret olaraq belə cavab vermək olar: Uşaq ədəbiyyatından danışarkən söz sənətinin bir qolu kimi

onun xüsusiyyətləri, spesifikasi, məxsusi əlamətləri nəzərə alınmamış, “böyüklər üçün” yaranan ədəbiyyatdan fərqi unudulmuş, nəticədə ədəbiyyatın hər iki qolunun (“böyüklər üçün” və “kiçiklər üçün”) tarixi eyniləşdirilmişdir. Təbii ki, bu yanlış bir tendensiyadır, halbuki hər bir ədəbi nümunəni, hər bir ədəbi təmayül və cərəyana mənsub bədii örnəyi öz parametrləri, meyarları ilə öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda uşaq ədəbiyyatına öz ölçüləri ilə yanaşmaq ona gətirib çıxarmışdır ki, bəziləri onu Nizamidən, bəziləri Füzulidən, bəziləri daha əvvəlki və sonrakı sənətkarlardan başlamışlar. Nəticədə uşaq ədəbiyyatımızın elmi və obyektiv tarixini yaratmaqda bir dolaşlıq, müəmmalı situasiya, aydın olmayan mənzərə yaranmışdır. Həmin fikir və qənaətlərin yığcam şəkildə xülasəsini nəzərdən keçirək. Bu, bizə mövcud mənzərəni daha dolğun təsvir etməyə imkan yaradır.

Bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi və inkişaf yolu barədə XX əsrin 60-cı illərinə qədər az tədqiqatlar aparılsa da, müəyyən fikir və mülahizələr söylənsə də, onun fundamental tədqiqi aspektində təşəbbüslər 60-cı illərdən başlayır.

P.Allahverdiyevlərinin (Saleh) 1962-ci ildə meydana çıxan bir mətbu məqaləsinin adı belədir: “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələlərinə dair (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə,)” (18, 47-51). Müəllifin yazılı ədəbiyyatımızda uşaq ədəbiyyatının tarixinin Nizamidən başladığı, nəinki məqalənin mətnində, onun sərlövhesində də qabarıq surətdə görünür. Alim, haqqı olaraq, uşaq ədəbiyyatının tarixini folklorlardan başlayır. Bu fikirlə razılaşmaq olardı, çünki xalq yaradıcılığının bir qolunu da uşaq folkloru təşkil edir. Ancaq etiraz doğuran burasıdır ki, məqalədə pedaqoq alimin araşdırmaya cəlb etdiyi nümunələri, əsasən, uşaq folkloru örnəkləri yox, ümumiyyətlə, kütləvi dinləyici üçün ərsəyə gətirilən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir. Alim yazılı ədəbiyyatda Nizami Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi sayır. Eyni müəllif iki il sonra meydana çıxardığı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında fikrini dəyişir və bu dəfə M.Füzulini “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi” elan edir [1, s.8].

Uşaq ədəbiyyatımızın araşdırıcılarından Ə.Əzizovun mövqeyi də P.Allahverdiyevlərinin əvvəlki qənaəti ilə uzlaşır. “Uşaqların sevimlili” adlı monoqrafik tədqiqatında o, bu barədə mövqeyini belə bildirir: “Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında, xüsusilə onun “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə”sində, M.Füzulinin alleqorik əsərlərində, Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin təmsillərində rast gəlirik” [8, s.4].

Göründüyü kimi, burada yazılı ədəbiyyatımızda ilk uşaq əsərləri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında tapılır, M.Füzulinin alleqorik əsərləri, Q.Zakirin təmsilləri də “kiçiklər üçün” söz sənəti nümunələri kimi dəyərləndirilir.

F.Fərhadov və A.Hacıyevin şərikli müəllifi olduqları “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində də Nizami uşaq ədəbiyyatımızın nümayəndəsi kimi qələmə verilir. N.Gəncəviyə və M.Füzuliyə uşaq ədəbiyyatının təmsilçiləri kimi ayrıca oçerklər həsr olunur [9]. Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə “Uşaq ədəbiyyatı” fənninin tədrisi üçün tərtib olunmuş və yazılmış proqramlarda, tədris vəsaitlərinin

də, dərsliklərdə, bir qayda olaraq, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan və N.Gəncəvidən başlayır.

Təqdirəlayiq cəhətdir ki, Z.Xəlil və F.Əsgərlinin, həmçinin B.Həsənlinin dərsliklərində müəlliflər problemə daha həssas yanaşaraq yazılı söz xəzinəmizdə N.Gəncəvidən A.Bakıxanova qədərki dövrü əhatə edən uşaq əsərlərinə “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi nümunələri” kimi baxmışlar. Ancaq başqa tədqiqat, dərslik və tədris-metodik vəsaitlərdə yanlışlıq hələ də qalmaqdadır.

Bunun səbəbi nədir? “Kiçiklər üçün” bədii sərəvətdən danışan mütəxəssislərimiz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının başlanğıcını, tarixini, tarixi inkişaf yolunu, təmsilçilərini müəyyənləşdirərkən nəyi nəzərə alıb, nəyi nəzərdən qaçırmışlar? Onların problemə qeyri-elmi, qeyri-obyektiv münasibəti nəyə səbəb olur, hansı nəticələr doğurur?

Əlbəttə, bunun başlıca səbəbini uşaq ədəbiyyatından danışan alimlərimizin ilk növbədə həmin ədəbiyyata onun öz meyarları, öz qəlibləri, öz təyinat və parametrləri ilə yanaşmamasıdır. Onlar söz xəzinəmizdə kiçiklərə uyğun hər nə götürərsə, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul edirlər. Belə örnəklər isə daha çox təmsillər, alleqorik əsərlər, öyüd-nəsihətlər, əxlaqi-didaktik məzmunlu hekayətlər, mənzum hekayələr, tərbiyəvi məzmun və ruha malik bədii mətnlərdən ibarətdir. Klassik şərq ədəbi mühitində, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında istənilən qədər belə bədii nümunələrə rast gəlmək mümkündür. XII əsrdə yaşamış N.Gəncəvi, X.Şirvanidən başlamış Ə.Təbrizi, A.Ərdəbili, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, Fədai, Əmani, S.Təbrizi və b. onlarla sənətkarımızın yaradıcılığında belə nümunələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Uşaq ədəbiyyatımızın tarixindən danışarkən mütəxəssislərimizin diqqətini cəlb edən də budur.

Maraqlıdır ki, təmsillərin uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul edilməsi yalnız bizim ədəbiyyatşünaslarımıza aid məsələ deyil. Dünyanın bəzi tanınmış filoloqları da təmsilləri həm də uşaq ədəbiyyatı nümunəsi sayırlar. Məsələn, Y.Brandis təmsilləri “kiçiklər üçün” yaranan mənəvi sərəvət kimi qəbul edir və dünya uşaq ədəbiyyatının tarixini də ilk böyük təmsilnəvis Ezopdan başlamağı məsləhət görür və yazır: “Uşaq ədəbiyyatının tarixi Ezopun təmsillərindən başlanır” [4, s.16].

Beləliklə, uşaq ədəbiyyatından danışan mütəxəssislərimiz bədii ədəbiyyatın tarixi meydanında kiçiklərin mütaliəsinə uyğun nə görür, nəyi tapırlarsa, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab edirlər. Nəzəri cəhətdən, yəqin ki, ədəbiyyatın bu iki yolunun ciddi, əsaslı fərqlərə malik olduğunu bilirlər, lakin onu praktiki materiala tətbiq edərkən yanlışlığa və dolaşlıqğa yol verirlər.

Doğrudan da, dünyanın klassik uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin, alim və pedaqoqlarının çoxdan sübut və qəbul etdiyi prinsipə görə “kiçiklər üçün” bədii sərəvətlə “böyüklər üçün” ədəbiyyatın oxşar, üst-üstə düşən, kəsişən cəhətləri olduğu kimi kifayət qədər fərqli, ayrılan məziyyətləri də mövcuddur. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatı kiçiklərin psixologiyasını, idrakını, zövqünü, maraqlarını, həyata baxışını və s. nəzərə almaqla yaranan ədəbiyyatdır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, spesifikasi, əlamətləri, ifadə tərz, hətta dil və üslub xüsusiyyətləri, belə demək mümkünsə, “müstəqil hüquq və qanunları” vardır. Biz rus ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikirlə tamamilə razılaşıyıq: “Ciddi şəkildə deyilsə, uşaq ədəbiyyatı

yatı o ədəbiyyatdır ki, söz ustaları tərəfindən xüsusi olaraq uşaqlar üçün yaradılır. Ancaq bundan başqa gənc oxucular özləri üçün ümumi ədəbiyyatdan da çox şey götürürlər. (Məsələn, A.S.Puşkinin nağılları, İ.A.Krılovun təmsilləri, A.V.Koltsovun mahnıları, folklor əsərləri və s.) Beləliklə, “uşaq oxusu” deyilən yeni bir termin də yaranır ki, uşaqların oxuduğu əsərləri əhatə edir. Bu iki anlayış bəzən çarpazlaşır, belə ki, ümumi ədəbiyyatda elə əsərlər var ki, biz artıq onları uşaqlar üçün olanlardan ayırmırıq” [6, s.8].

Beynəlxalq aləmdə peşəkar uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin rəyinə görə “kiçiklər üçün” yazmaq heç də asan deyil. Uşaq ədəbiyyatı elmin və sənətin bir neçə sahəsini özündə birləşdirir. Bunlar bədii istedad, psixoloqluq, pedaqoqluq və alimlikdir. Yəni uşaq yazıçısı, həm də pedaqoq, kiçik oxucuların psixologiyasını anlayan psixoloq, cəmiyyət və təbiətdəki müəyyən hadisə və proseslərdən xəbərdar, zəngin elmi məlumata malik alim olmalıdır. Uşaqların idrak, maraq, istək, arzu, zövq və baxışlarını, psixologiyasını anlamalı və bunu öz əsərlərində nəzərə almağı bacarmalıdır. Nəticə etibarlı ilə uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın ondan ayrılmış məxsusi bir qolu, ayrıca bir sahəsidir. Elə buna görə də onun tarixini, ədəbiyyatın ümumi axarındakı ayrıca yerini, mövqeyini, inkişaf istiqamətini, özünəməxsus çəkisini öyrənmək, izləmək, üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslığın başlıca vəzifələrindən biridir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına da aid bir problemdir. Çünki biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatından danışırıqsa, təbii ki, onun təşəkkül çətinliyi, inkişaf tarixini, əsas inkişaf mərhələlərini də müəyyənləşdirməliyik.

Bəs Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini nə vaxta aid etmək olar? Onun müəssisi kimdir? İnkişaf mərhələləri hansılardır? Uşaq ədəbiyyatımızın sərhədləri tarixin hansı çağından başlayır və tarixi inkişaf mənzərəsi və prosesi necə baş vermişdir? Əlbəttə, bu suallara obyektiv cavab vermək üçün biz uşaq ədəbiyyatımıza öz “müstəqil hüquq və qanunları” çərçivəsində nəzər salmalı, təhlilə cəlb etməliyik.

A.Çernyayevski və S.Vəlibəyov “Vətən dili” (1888) dərslisinin II hissəsinə yazdıqları müqəddimədə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində Həsənəli xan Qaradağidən başqa uşaqlar üçün əsər inşa edən elə bir qələm sahibi tapa bilmir, bu sahədə onu milli arenada ilk və yeganə sənətkar hesab edirlər [5, s.3].

Burada maraqlı bir məsələyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. H.Qaradağidən əvvəl S.Ə.Şirvani şagirdlər üçün “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kütub” (1883) dərsləkləri hazırlamışdı. Bu kitablarda çoxlu sayda poeziya və nəsr nümunələri var idi. Hər iki dərslək və orada bilavasitə şagirdlərə ünvanlanmış bədii mətnlər A.Çernyayevskiyə məlum idi. S.Ə.Şirvani hər iki dərsləyi hazırlayıb tamamladıqdan sonra onları “Müntəxəbat” adı altında birləşdirib çap üçün Qafqaz Təhsil İdarəsinə təqdim etdi. “Müntəxəbat” Qafqaz Təhsil İdarəsinin müdiri K.P.Yanovskinin 13 avqust 1883-cü il tarixli məktubu ilə rəy üçün Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına göndərildi. Seminariyanın Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Hüseyn Əfəndi Qayıbov dərsləyə müsbət rəy yazsa da, A.Çernyayevskinin yazılı rəyi mənfi oldu. O, “Tacül-kütub”dakı nəsr nümunələrinin dilinin sadəliyini bəyənsə də, bu hekayələrdə həyat həqiqətinin olmadığını, onların mücərrəd məzmun və ideyalara malik olduğunu bəyənmişdi. “Rəbiül-ətfal”dakı şeirləri də canlı, real həyatdan uzaq, quru, çıpaq öyüd-nəsihətlərdən ibarət, təsirsiz əxlaqi-didaktik mo-

izələrdən ibarət nümunələr kimi tənqid etdi. “Müntəxəbatın” hər iki hissəsinin dərslək kimi tədrisə yaramadığını bildirdi [10].

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvaninin dərsləkləri A.Çernyayevskiyə bəlli olsa da, o, bu əsərləri uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəyənmiş və qəbul etməmişdi. Ona görə də, nə Seyid Əzimin uşaqlar üçün əsərlər yazan bir sənətkar kimi adını xatırlatmış, nə də bu nümunələrdən “Vətən dili”nə daxil etmişdi.

Tanınmış pedaqoq-sənətkar Rəşid bəy Əfəndizadə sonralar, daha doğrusu, sovet hakimiyyəti illərində yazdığı avtobiografik xatirələrində özünü “milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi” kimi təqdim edirdi. Müəllif qeyd edirdi ki: “Bu müddət ərzində mən görkəmli rus pedaqoqu Uşinskinin “Rodnoye slovo”, “Detskiy mir” dərsləklərinin nümunəsi əsasında türk (Azərbaycan – S.R.) dilində (İstanbulda) ilk iki dərsləyi nəşr etdirdim: 1. “Bəsirətül-ətfal”, 2. “Uşaq bağçası”. Buna görə məni türk dilində bədii uşaq ədəbiyyatı və dramaturgiyasının banisi hesab edirlər” [14, s. 25].

Ə.Əkbərov 1912-ci ildə (№16) “İqbal” qəzetində dərc olunan “Ədəbiyyata dair” sərəlvhəli bir məqaləsində M.T.Sidqinin yaradıcılıq fəaliyyətindən söz açır və onu milli uşaq ədəbiyyatımızın təməldaşı kimi qiymətləndirir [7].

Ədəbiyyatşünaslığımızda “kiçiklər üçün” ədəbiyyatımızın ilk müəssisi kimi A.Şaiqi nişan verənlər də var. Məsələn, sovet dönəmində 20-30-cu illər uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına istər nəzəri şəkildə istiqamət verən, istərsə də körpə vətəndaşlar üçün milli dildə dəyərli əsərlər yaradan Mikayıl Rzaquluzadə 1926-cı ildə “Yeni məktəb” jurnalında işıq üzü görən bri məqaləsini bütövlükdə uşaq ədəbiyyatına həsr etmişdir [16]. Məqalədə A.Şaiqin uşaqlar üçün yaradıcılığına daha çox diqqət yetirən müəllif belə bir subyektiv fikir söyləyir: “Heç şübhə yox ki, bu ad, yəni “cocuq ədəbiyyatı” adı altında toplana biləcək əsərlər fitrətən müəllim yaranmış olan hörmətli Abdulla Şaiqin yazmış olduğu cocuq kitablarıdır. Bunlardan bilxassə “Murad”, “Şələquyruq”, “Tıq-tıq xanım”... kimi cocuqlarımız tərəfindən çox böyük maraq və həvəslə oxunan, həm də pedaqoji nöqteyi-nəzərdən pək qiymətli olan əsərlərdir... Bundan başqaları isə yox kimidir” [16, s.13].

Eyni fikirləri M.Rzaquluzadə 1940-cı ildə çap olunan “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı məqaləsində də təkrar edir. Həmin məqalədə deyilən fikirlərə sadəcə olaraq onu da əlavə edir ki, “Azərbaycanın böyük revolyusion satirik xalq şairi M.Ə.Sabir də uşaqlar üçün şeirlər yazmışdır” [17, s.279].

Bu fikirləri söyləyərkən müəllifin subyektiv mülahizələrə söykəndiyi, tarixi həqiqəti təhrif etdiyi, hakim siyasi-ideoloji diktəyə söykənib nihilist mövqə tutduğu hiss olunur. Şübhəsiz ki, tənqidçi XIX-XX əsrlərin hüdudlarında başqa qələm sahiblərinin də uşaqlardan ötrü dəyərli əsərlər yazdığını (məsələn, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və s. sənətkarların) bilməmiş deyildi. Lakin o zaman proletkültçülüğün, vulqar sosiologizmin təsirinə qapılan M.Rzaquluzadə bolşevik rejiminin 20-30-cu illərdəki nihilist, tarixə və keçmişə inkarçı baxışından, mövqeyindən çıxış edərək haqqında danışdığımız dövrün (XIX-XX əsrlərin hüdudlarının) başqa qələm sahiblərinin uşaq əsərlərini qəbul etmirdi.

20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığımızda 1920-ci ilə – sovet rejiminin qərarlaşdığı dövrə qədərki cocuq ədəbiyyatına və onun nailiyyətlərinə nihilist münasibət başqa tənqidçilərin, ədəbiyyat xadimlərinin mülahizə və baxışlarında da özünü büruzə verir. Ö.F.Nemanzadə 1926-cı ildə (№31) “Yeni məktəb” jurnalının səhi-

fələrində oxuculara çatdırılan “Qiraət kitablarımızda mövhumat üsulu” adlı məqaləsində “sosialist inqilabının qələbəsinə qədər” yaranmış “ədəbiyyatımız”da, tədris kitablarımızda, cocuq ədəbiyyatımızda “ciddi nöqsanlar” tapır. Həmin “nöqsanlar” bu ədəbiyyat və tədris kitablarını ehtiva edən çoxlu sayda əsərlərin məzmunu, mündəricə, ideya və obrazlar aləmi etibarlı ilə “mövhumat üsulunda” təzahür etməsi idi [15, s.285]. Öz fikrini isbata yetirmək üçün müəllif M.Ə.Sabirin “Ağacın bəhsi” şeirini, habelə o vaxta qədər dərsləklərdə sıx-sıx yer alan “Aslan və iki öküz”, “Ari və qarğa” hekayələrini və s. əsərləri misal çəkir, onları tənqid edir. Bu əsərlərin məzmunu və ahənginin “mövhumata yol açdığını” söyləyir. Hətta Sədi, C.Rumi, Lamartin, Krilov kimi dahi sənətkarların da əsərlərinin dərsləklərdə salınıb körpə vətəndaşlara mənəvi sərvət və tərbiyə vasitəsi kimi təqdim olunmasına etirazını bildirir. Bunu ancaq dini tərbiyəyə xidmət edən bir vasitə kimi dəyərləndirən müəllif yazır: “Bu gün çox şadlıqla qəbul edib nəşrinə çalışdığımız mövhumat üsulu yunanlardan Avropaya, ərəblərə, onlardan farslara, hindlilərə, türklərə keçən Sədilər, Cəlaləddinlər, Lamartinlər, Krilovlar, daha bir çox böyük simalar tərəfindən canlandırılan üsuldur ki, bu dini tərbiyənin yaratdığı üsuldən özgə bir zad deyildir” [15, s.285].

Vulqar sosiologizmin və proletkultçuluğun yaratdığı mənfi rezonans tənqidçi M.Hüseynin də mülahizələrində öz əksini tapmışdır. O zamanın fəal tənqidçilərindən olan M.Hüseynin 1927-ci ildə (№2-3) “Yeni məktəb” jurnalında onun uşaq ədəbiyyatına ümumi baxışını səciyyələndirən bir məqaləsi dərc olunur. Məqalədə o, həm inqilabaqədərki (sosialist inqilabı nəzərdə tutulur) uşaq ədəbiyyatı və onun vəziyyəti, həm də sovet dövründə cocuq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, məzmunu, mahiyyəti, vəzifələri barədə düşüncələrini bəyan edir. Təəssüf ki, müəllif milli uşaq ədəbiyyatımızın “inqilaba qədərki” bütün nailiyyətlərini inkar edir. Bu sahədə ortalığa qoyulan heç bir faydalı nümunə tapa bilmir. Tənqidçi bunun səbəblərini də izah etməyə cəhd göstərir və bu zaman hər şeyə vulqar-sosioloji müstəvidə, ideoloji-inkarçı prizmadan baxır. “Rus çarlığının göstərişi ilə addım atan Azərbaycan maarifinin bu səciyyədən uzaq qaldığı” hökmünü verir. Bəzi “cocuq məcmuələrinin nəşr edildiyi”ni, lakin “az zaman keçmədən” onların “əhəmiyyətsiz olduğuna görə” bağlandığını söyləyir. Onu da iqrar edir ki, “bu cəmiyyət cocuq ədəbiyyatına uzun zaman ehtiyac hiss etməmiş və xüsusən məktəb uşaqlarının oxumaq və mütləq etmək həvəslərini təmin etmək üçün bəzi zamanlar quru təşəbbüs belə göstərməmişdir [11, s.35]. Söylənən fikirlərin qeyri-elmi olduğu, tarixin məntiqinə söykənmədiyini göz qabağındadır. Belə ki, əsrin əvvəllərində nəşr olunan və az ömür yaşayan “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnalları “əhəmiyyətsiz olduğuna” görə yox, maddi çətinlik ucbatından bağlanmışdı. Halbuki, bu jurnallara ciddi ehtiyac olduğu kimi, onlar ədəbi-mədəni və pedaqoji həyat üçün, həqiqətən, faydalı işlər görürdülər. İkincisi isə XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycanın çoxlu sayda işıqlı zəka sahiblərinin həm yeni məktəblər açmaq, həm də millət övladlarının mütləq üçün dərsləklər, bədii və elmi əsərlər yaratmaq yolunda kifayət qədər uğurlu təşəbbüslər etdiyini də danmaq mümkündür deyil. Müəllifin “məktəb əməkçi güruhuna düşmənlər hazırladığı kimi, maarifi də kütlədən uzaqlaşdırmışdır” – tezisində də tənqidi yanaşmamaq mümkün deyil. Əgər məktəb əməkçi xalqa “düşmənlər” hazırlayırsa, bütün orta əsrlərin parlaq zəka-

ları, elm və sənət adamları, nəhayət, XIX-XX əsrlərin vətənpərvər, tərəqqipərvər ziyalıları, qələm sahibləri kimlər idilər? Doğrudanmı, onları xalqın düşmənləri elan etmək lazım gəlirdi? Yəqin ki, bu sualların cavablarını şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, M.Hüseynzadənin aşağıdakı fikri üzərində dayanaq: “Fərz edəlim, Azərənşrin buraxmış olduğu “Tülkü və qurd” hekayələri uşaqlara oxumaq üçün verilmişdir. Əcəba, böylə hekayələr bizim məfkurəmizə və bu gün məktəbdə öz təsirini göstərən yeni təlim və tərbiyə sisteminə hankı yardımları göstərə bilər? Hər kəs etiraz edə ki, bu üsulda tərtib edilmiş uşaq ədəbiyyatının bizim üçün heç bir yararlı cəhəti yoxdur” [11, s.36]. Tənqidçi “Tülkü və qurd” hekayəsinin təmsilində, ümumiyyətlə, təmsilləri nəzərdə tutur. O da Ö.F.Nemanzadənin yuxarıda xatırladığımız məqaləsində irəli sürdüyü eyni fikrə şərik çıxır. Yəni təmsillər, alleqorik əsərlər körpələrin mənəvi qidası ola bilməz, tərbiyə və əxlaqın kamilləşməsinə onların heç bir müsbət təsirindən, rolundan danışmaq mümkün deyil. Belə əsərləri mütləq vasitəsi kimi balacalara təqdim etmək ancaq “mövhumat üsulu”na xidmət edir. Əlbəttə, fikrin yanlışlığını şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki yaxşı yazılmış təmsillərin, alleqorik əsərlərin uşaqların maraq dairəsinə, zövq və istəklərinə cavab verdiyi, onların mənəvi və estetik zövqünü oxşadığı məlum və sübut olunmuş həqiqətdir.

Gərəkli bir məsələyə də diqqətli cəlb etmək və ona münasibət bildirmək yerinə düşər. F.Köçərlinin bir mətbu məqaləsində də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1910-cu ilə qədərki mərhələsinə və təmsilçilərinə inkarçı münasibətin şahidi oluruq. “Vətən dili” dərsliyi haqqında “cənab Şirvanskinin rəyi münasibətilə” adlanan və Tiflisdə rus dilində çıxan “Zaqafqazye” qəzetində (1910, №74) işıq üzünə gətirilən məqalə Həməzət bəy Qəbulov Şirvanskinin həmin qəzetdə (1910, №58) “Vətən dili” dərsliyinin 1910-cu ildəki VII çapına tutduğu iradlara cavab kimi qələmə alınmışdı. A.O.Çernyayevskinin ilk nəşri 1882-ci ilə (I hissə) aid olan “Vətən dili” dərsliyinin son nəşrlərini (XX əsrin ilk onilliyindəki nəşrlərini), o cümlədən VII nəşrini F.Köçərli çapa hazırlamış, bu zaman dərslək üzərində yenidən işləmiş, onu redaktə etmiş, bəzi materialları çıxarıb yeniləri ilə əvəzləmiş, yeni mətnlər artırmışdı.

H.Q.Şirvanski öz məqaləsində “Vətən dili”nin bir sıra məziyyətlərini tənqid etmiş, bunların dərslək üçün qüsur olduğunu söyləmişdi. Həməzət bəyin dərsliyə tutduğu iradlardan biri də burada tənqidçinin təbiri ilə desək, “tərcümə və iqtibas xarakterli əsərlərə” daha çox yer verilməsi idi. Müəllifin fikrincə ana dili dərsliyində “milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq” və daha çox milli şair və yazıçılarımızın əsərlərinə yer vermək lazım idi [19].

Həməzət bəyin “Vətən dili”nə aid etdiyi haqsız nöqsanlar, o cümlədən də nəzərə çatdırdığımız irad Firudin bəyi narazı salmış və o, həmin iradlara cavab vermişdi. Pedaqoq-tənqidçi deyilən irada cavabında yazırdı: “Görünür, cənab Şirvanski bilmir ki, Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı olsun” [13, s.241]. Firudin bəy Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələrini bu deyilənlə yekunlaşdırmır, daha inkarçı intonasiya ilə deyirdi: “Uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şair-

lər bu cəhətdən yeni yetişən nəsle kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmasa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərini kor-koranə təqlid edərək dilimizi rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəməz uşağa çətin həzən olan bərk bir qida verməyə bərabərdir. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə bir vəziyyətdə, özünə yararlı material tapmayanda, istər-istəməz müsəlman olmayan müəlliflərin əsərlərinə müraciət edəcəksən” [13, s.241].

Əlbəttə, Firudin bəy Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi, ilk fundamental ədəbiyyat tariximizin yaradıcısı, cəfakəş tədqiqatçı idi. Ədəbiyyat tariximizdə “böyük üçün” söz sərəvətinə nə qədər mükəmməl bələd idisə, “kiçik üçün” yaradılmış bədii əsərlərə və bu əsərləri ərsəyə gətirənlərin yaradıcılığına da o qədər aşina idi. Onun ilk fundamental ədəbiyyat tariximiz olan “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı da bunu aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, iki cildə ibarət bu möhtəşəm əsərdə XIX əsrdə yaşamış və uşaqlar üçün bədii nümunələr yazmış sənətkarların kiçik oxucular üçün yaratdığı əsərlər barədə də məlumat verilir. Kitabın “Bir neçə söz” adlı müqəddiməsində, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Sadiq Fani, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Mütəllə, Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali və b. sənətkarlara həsr olunmuş oçerklərində bunun əyani şahidi olur. O zamankı ədəbi prosesi diqqətlə izləyən S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə, M.H.Qüdsi, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Divanbəyoglu və b. qələm sahiblərinin yazdıqları uşaq əsərlərinə yaxından bələd olan, hətta yeri gəldikcə bu barədə onlara məsləhət və istiqamət verən Köçərli uşaq ədəbiyyatımızın 1910-cu ilə qədərki mənzərəsini hərtərəfli mənada anlayırdı. “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnallarının bu istiqamətdə gördüyü işlərdən də xəbərdar idi. Bəs pedaqoq alimi bu qədər nailiyyətlərə göz yumub birdən-birə onları inkar etməyə, “uşaq yazıcıları, şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur” hökmünü verməyə nə vadar etmişdi? Əlbəttə, bunun yeganə səbəbini fikrin ifadə olunduğu psixoloji məqamda axtarmalıyıq. Əsəbi və psixoloji cəhətdən narahat, belə demək mümkünsə, qəzəbli bir situasiyada deyilmiş fikir Firudin bəyi qeyri-elmi qənaətə gəlməyə təhrik etmişdi. Ona görə də biz bu qənaəti tənqidçinin ardıcıl və qəti mövqeyi kimi qəbul edə bilmərik.

Məsələ burasındadır ki, F.Köçərli uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yaxın ədəbiyyatın spesifikasiyasını və sərhədlərini də çox gözəl fəhm edir, ayırırdı. Bunu onun A.Şaiqə məktublarında uşaq əsərləri ilə bağlı mülahizələri, habelə “Balalara hədiyyə” (1912) kitabına yazdığı müqəddimə də aydın şəkildə sübut edir. Həmin müqəddimədə o, Q.Zakirin təmsillərinin, M.Vəfa, M.Arif, A.Nazir kimi sənətkarların əsərlərinin əsl uşaq ədəbiyyatı nümunələri olmadığını, lakin “millətin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənməmiş”, “məna cəhətdən balaların ruhuna təsir göstərə biləcək” əsərlər olduğuna görə “Balalara hədiyyə”yə daxil edildiyini söyləyirdi [12, s.3].

Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı dövrə, onun banisinin kim olduğuna dair çeşidli fikir və qənaətləri nəzərdən keçirdikdən sonra, təbii ki, son qənaətə gəlməliyik. Bu qənaət elmi və məntiqli olmalı, “kiçik üçün” ədəbiyyatın öz qaydalarına, məxsusi əlamətlərinə, spesifik xüs-

siyyətlərinə söykənməli, onun idraki, psixoloji, estetik, mənəvi, bədii və hüquqi qanunları ilə uzlaşmalıdır. Belə olduqda biz milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini konkret olaraq XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən başlaya bilərik. S.Ə.Şirvanini isə onun təməldaşı, banisi kimi qəbul etməyimiz daha düzgün, elmi və ədalətli olar.

S.Ə.Şirvaninin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütub” dərsliklərindən əvvəl ana dilində N.Dementyevin “Təmsillər və povestlər” (1839) adlı dərs vəsaiti və M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1852) adlı dərsliyi var idi. Bu iki kitabda şagirdlərin oxusu üçün milli dildə xeyli oxu nümunələri, hekayələr və rəvayətlər, təmsillər, lətifələr və s. yer alırdı. Bəs niyə biz uşaq ədəbiyyatımızın tarixini bu nümunələrdən yox, məhz Seyid Əzimdən başlamalıyıq? Sualın cavabı belədir: Çünki nə “Təmsil və povestlər”dəki, nə də “Kitabi-türki”dəki bədii örnəklərin heç biri orijinal deyildi. Bu nümunələrin hamısı müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə də Şərq xalqlarının folklorundan və yazılı ədəbiyyat qaynaqlarından əxz olunmuş təbdil, iqtibas və tərcümələr idi. Bizim bədii fikir tariximizdə uşaqlara ünvanlanmış orijinal əsərləri ilk dəfə məhz S.Ə.Şirvani qələmə almışdır. Ona görə də milli uşaq ədəbiyyatımızın bünövrə daşını qoyan ilk sənətkar kimi onu nişan vermək lazımdır.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gələ bilərik. Ədəbi-nəzəri fikrimizdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Lakin son araşdırmalar göstərir ki, biz uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini XIX əsrin 70-ci illərindən başlamalıyıq. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi də S.Ə.Şirvanini qəbul etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi proqramı. Tərtib edən: Əfəndiyev S. Bakı, APİ, 1963
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi proqramı. Tərtib edənləri: Fərhadov F., Hacıyev A. Bakı: APİ, 1979.
3. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S. Vətən dili (II hissə), Tiflis: 1888.
4. Əkbərov Ə. Ədəbiyyata dair. “İqbal” qəz., 1912, №16
5. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. Bakı: Uşaqgənclər, 1978.
6. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: APİ, 1986.
7. Gürcüstan MDTA. Fond 422, iş 1753, vərəq 73
8. Hüseyinzadə M. Uşaq ədəbiyyatı haqqında. “Yeni məktəb” jur., 1927, №2-3
9. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: 1912.
10. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Az.SSR EA nəşri, 1963.
11. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: APİ, 1992.
12. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992.
13. Rzaquluzadə M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Azərb. ədəb-tı dekadası) Bakı: 1940.
14. Rzaquluzadə M. (M.R.) Cocuq ədəbiyyatı məsələsi. “Yeni məktəb” jur., 1926, №3
15. Saleh P. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə). V.İ.Lenin ad. APİ-nin elmi əsərl., XXI c., Bakı: 1962.

- 16.Аллахвердиоғлы П. Вопросы воспитания Азерб. детск. лит. (1905-1920). Авто-реф. канд. дис., Баку: 1964.
 17.Брандис Евг. От Эзопа до Джанни Родари. М., 1980
 18.Детская литература. Учебное пособие. М., 1985.
 19.Ширванский Г.Б. Среди мусильман. «Ватан дили», газ. «Закавказье», 1910, №58

Summary

The problem of the formation of children's literature in Azerbaijan its scientific-theoretical attitude to it

There is no unanimous opinion about the history of national children's literature in the Azerbaijani Literature. The history of these different ideas dates back to the beginning of the 20th century and lasted until recently. There are various savings related to this important problem. Such ideas and beliefs were based on ignoring the characteristics of children's literature. Unfortunately, these conclusions have also been found in programs and textbooks related to Azerbaijani children's literature.

The article considers the existing judgments and conclusions in the Azerbaijani literary-theoretical view. They express their attitude towards these considerations and opinions. At the same time, a certain historical period in which Azerbaijani children's literature was created. Facts prove that Azerbaijani children's literature was created in 70-80s of the XIX century, as an independent branch of literature. We must accept S. A. Shirvani as his first representative and founder of our children's literature.

Резюме

Проблема формирования детской литературы в Азербайджане его научно-теоретическое отношение к нему

В азербайджанской литературе нет единого мнения об истории национальной детской литературы. История идей восходит к началу 20-го века и длилась до недавнего времени. Существуют различные выводы, связанные с этой важной проблемой. Такие идеи и убеждения были основаны на игнорировании особенностей, характеристики детской литературы. К сожалению, эти выводы были также найдены в программах и учебниках, связанных с азербайджанской детской литературой.

В статье рассматриваются существующие суждения и выводы в азербайджанском литературно-теоретическом представлении. Они выражают свое отношение к этим соображениям и мнениям. В то же время, определенный исторический период, в котором создана азербайджанская детская литература. Факты доказывают, что азербайджанская детская литература была создана в 70-80-е годы XIX века, как самостоятельное направление литературы.

Мы должны принять С. А. Ширвани в качестве его первого представителя и основателя нашей детской литературы.